

URČOVÁNÍ MORFOLOGICKÝCH KATEGORIÍ JMEN: SONDA DO PRAKTIK ZAČÍNAJÍCÍCH STUDENTŮ BOHEMISTIKY

Identifying Morphological Categories of Names: A Probe into the Practice of Beginning Students of Czech Language and Literature

Věnováno prof. Marii Čechové

Robert Adam

***Abstrakt:** Článek přináší výsledky výzkumného šetření provedeného pomocí kombinace testové a dotazníkové metody mezi začínajícími studenty bohemistiky a týkajícího se určování morfológických kategorií jmen (nejen podstatných). Vedle samotných určení analyzuje též postupy, jakými k nim studenti docházeli.*

***Klíčová slova:** určování morfológických kategorií, pád, číslo, jmenný rod*

***Abstract:** The study describes and analyzes research that was done among beginning students of Czech Language and Literature and that focused on identifying morphological categories in names (not only nouns). The analysis shows (a) how successfully the respondents performed the tasks, and (b) what methods they used to perform them.*

***Key words:** identifying morphological categories, case, number, gender*

1 Úvod

1.1

Výzkum, jehož výsledky přináší tato studie, byl inspirován rozsáhlým šetřením M. Čechové prováděným před téměř padesáti lety (viz Čechová, 1976) a nedávno autorkou znova připomenutým (Čechová, 2017). Liší se od něho však výběrem respondentů, metodou, reprezentativností a zčásti i tematickým zábě-

rem. Zatímco M. Čechová se a) zaměřovala na určování morfologických kategorií pouze u substantiv, b) sledovala žáky základních a středních škol, c) získala data od více než 1500 žáků a d) vedle testové metody použila i metodu řízených rozhovorů s učiteli i žáky a metodu pozorování (Čechová, 2017, s. 264), náš výzkum se týkal všech skloňovaných slovních druhů, pracoval se vzorkem cca 80 začínajících studentů bohemistiky a analyzoval pouze jejich písemné výstupy (šlo o kombinaci testu a dotazníku).

Šetření M. Čechové prokázalo, a) že žáci chybují víceméně rovnoměrně při určování všech tří jmenných kategorií, b) že se při určování mluvnických kategorií substantiv často řídí významem (vlastnostmi denotátů) a c) že mluvnické poznatky aplikují na morfologickou analýzu izolovaně, bez vzájemného propojování a bez zřetele ke kontextu věty (Čechová, 2017, s. 286–291).

1.2

Dovednost morfologické analýzy jmen a způsoby jejího provádění jsme zjišťovali u studentů prvního ročníku bakalářského studia bohemistiky na úplném začátku (v prvním týdnu) jejich studia. Šlo o studenty FF UK a PedF UK, výrazně mezi nimi převažovaly ženy nad muži. Studentům bylo v papírovém dotazníku předloženo celkem 48 vět vytvořených pro potřeby tohoto výzkumu (nešlo tedy o věty autentické, nýbrž realistické), v každé větě bylo podtrženo jedno textové slovo. U prvních 16 vět bylo uvedeno následující zadání: „U podtržených slov určete pád; pokud slovo kategorii pádu nevyjadřuje, napište 0. Své určení zdůvodněte – uvedte, jak jste k němu dospěli.“ Dalších 16 vět bylo zaměřeno na kategorii čísla a posledních 16 na kategorii jmenného rodu; zadání byla stejná, měnilo se v nich jen označení testované morfologické kategorie. Pod každou větou bylo vyčleněno místo na určení hodnoty dané kategorie a místo na zdůvodnění.

Testovací věty obsahovaly tvary s různou měrou obtížnosti. Při jejich výběru jsme jednak vycházeli z vlastních pedagogických zkušeností s tím, co studenti bohemistiky neumějí (srov. Adam – Bozděchová – Dittmann – Lehečko-vá, 2010), jednak jsme se inspirovali jazykovými jevy uváděnými M. Čechovou (2017, s. 268–282). Ve větách byly podtrženy tvary substantiv, adjektiv, zájmen (i číslovek) a také několik neohebných slov (násobné číslovky, příslovce a jedna předložka).

Respondenti vyplňovali dotazník anonymně v rámci běžné výuky a byli informováni, že výsledky výzkumu budou využity ve výuce. Tak se i stalo: o několik týdnů později jsme testovací věty, v nichž respondenti nedosáhli solidních výsledků, v hodinách společně probrali a ukázali jsme si, jak je při analýze radno postupovat.

Několik studentů navzdory výslovnému upozornění neidentifikovalo označení testované kategorie správně, takže zatímco část týkající se pádu relevantně vyplnilo 21 studentů FF UK a 62 studentů PedF UK, u části věnované číslu to bylo jen 20 + 60 studentů a u části věnované jmennému rodu 20 + 59 studentů. Někteří studenti u některých vět, popř. v některé ze tří částí dotazníku či v dotazníku celém, vyplňovali pouze úlohu analytickou a neuváděli postup, jak k výsledku došli.

V následujících třech oddílech tohoto článku se budeme postupně věnovat každé kategorii zvláště. Každý oddíl bude rozdělen na dva pododdíly, z nichž v prvním se budeme zabývat určeními dané kategorie a v druhém zdůvodněními.

2 Pád

2.1

Níže uvádíme v přehledu testovací věty, u každé z nich počty jednotlivých určení a podíl správných určení. Podíl správných určení uvádíme u každé věty proto, aby bylo možno identifikovat relativní obtížnost úlohy pro respondenty. Celkový podíl správných určení v části testující identifikaci vyjadřované hodnoty kategorie pádu činil na PedF UK 0,49 a na FF UK 0,56.

Odpovědi studentů formálně sjednocujeme tak, že jednotlivé hodnoty kategorie pádu označujeme počátečním písmenem jejich latinského názvu (např. D = dativ). Znak 0 byl už v zadání určen pro slova, která kategorii nevyjadřují; nemůžeme ovšem vyloučit, že někdo z respondentů tento znak užíval s jinou funkcí. Symbolem × označujeme počet respondentů, kteří úlohu nevyplnili. Lomítko užíváme v případě dvojakých odpovědí. Na prvním místě vždy uvádíme počet odpovědí správných. Např. sekvence „12 A, 2 N, 6 0, 1 ×“ tedy znamená, že pád slova podtrženého v dané větě určilo 12 studentů správně jako akuzativ, 2 studenti jako nominativ, 6 studentů napsalo „0“, což podle zadání znamená „nevymíráje pád“, a 1 student nechal kolonku prázdnou.

Měsíc zakryl veliký mrak.

PedF:	27 A, 35 N	0,44
FF:	11 A, 8 N, 2 A/N	0,52
Využít Johnnyho <u>návrhu</u> bohužel nebudeme moci.		
PedF:	60 G, 2 A	0,97
FF:	20 G, 1 A	0,95

Prosím tě, řekni mi, <u>koho</u> je ti tak líto.		
PedF: 24 G, 1 G/A, 11 A, 1 N, 1 0/A, 24 0	0,39	
FF: 16 G, 2 A, 1 N, 2 0	0,76	
Cyril měří bezmála dva <u>metry</u> .		
PedF: 42 A, 2 N, 3 G, 11 0, 4 ×	0,68	
FF: 12 A, 2 N, 6 0, 1 ×	0,57	
Chápu, že lesem chodit nechceš, ale <u>tudy</u> tě pustit nemůžu.		
PedF: 58 0, 3 I, 1 ×	0,94	
FF: 21 0	1,00	
Mám ve třídě několik <u>bezva</u> kamarádek.		
PedF: 9 G, 7 A, 43 0, 3 ×	0,15	
FF: 5 G, 1 A, 15 0	0,24	
Mimo <u>Jiřinu</u> už nikoho nečekáme.		
PedF: 33 A, 27 G, 1 N, 1 ×	0,53	
FF: 17 A, 4 G	0,81	
Seděla, <u>ocí</u> otevřené dokořán, a nemohla se vzpamatovat.		
PedF: 44 A, 1 A/N, 17 N	0,71	
FF: 12 A, 4 A/N, 5 N, 1 G	0,57	
Petr už dávno odešel <u>domů</u> .		
PedF: 52 0, 5 G, 5 ×	0,84	
FF: 21 0	1,00	
Nevím, <u>čí</u> by ty boty mohly být.		
PedF: 2 N, 7 G, 11 A, 34 0, 8 ×	0,03	
FF: 1 N, 7 G, 2 A, 9 0, 2 ×	0,05	
<u>Kolik</u> je ti let?		
PedF: 8 N, 1 G, 3 A, 45 0, 5 ×	0,13	
FF: 3 N, 1 N/A, 1 A, 15 0, 1 ×	0,14	
Trenér si <u>hnědého</u> koně pozorně prohlížel.		
PedF: 26 A, 11 G, 21 0, 4 ×	0,42	
FF: 16 A, 3 G, 2 0	0,76	
Vrátim se ve <u>čtvrtku</u> .		
PedF: 5 A, 7 N, 2 G, 1 D, 6 L, 31 0, 10 ×	0,08	
FF: 4 A, 1 A/N, 1 N, 14 0, 1 ×	0,19	
Nehas, <u>co</u> tě nepálí.		
PedF: 7 N, 1 G, 36 A, 12 0, 1 0/A, 5 ×	0,11	
FF: 5 N, 14 A, 2 0	0,24	
Dědeček se narodil <u>za</u> první světové války.		
PedF: 50 0, 4 G, 1 A, 1 L, 6 ×	0,81	

FF: 19 0, 1 A, 1 G/0	0,90
Loňské <u>léto</u> skoro vůbec nepršelo.	
PedF: 7 A, 38 N, 12 0, 5 ×	0,11
FF: 4 A, 1 A/N, 7 N, 9 0	0,19

Z výsledků je zřejmé, že u čtyř ze šestnácti vět byl podíl správných určení vyšší než 75 %. Šlo o všechny tři věty, v nichž byla podtržena neohebná slova (*tudy, domů, za*), a o větu s pravidelně skloňovaným substantivem v rekčním adverbálním genitivu (*využít návrhu*). V menším vzorku studentů FF UK se přes 75 % dostaly i heteromorfní substantivní tvar v předložkovém akuzativu (*mimo Jiřinu*), homomorfní tvar zájmena v rekčním adpredikativním genitivu (*koho je ti líto*) a adjektivum v kongruentním atributu (*prohlížel si hnědého koně*).

Naopak v šesti případech správně určilo vyjadřovanou hodnotu pádu méně než 25 % respondentů. Vůbec nejhůř dopadla věta se zájmenem *čí* ve jmenné části přísudku, u něhož určili nominativ pouze tři z 83 studentů. Obtíže činily respondentům i homomorfní tvary substantiv ve funkci časového adverbialia (*ve čtvrtku, loňské léto*), homomorfní tvary tázacích a vztažných slov (*kolik, co*) a překvapivě i tzv. nesklonné, tj. absolutně homomorfní adjektivum ve funkci kongruentního atributu (*několik bezva kamarádek*). Téměř ve všech těchto případech se respondenti nejčastěji ze všeho domnívali, že tvar pád nevyjadřuje, a nezanedbatelný byl počet bezradných, kteří k úkolu nenapsali nic.

2.2

Respondenti v dotaznících uvedli celkem sedm metod, jimiž postupovali. Než se na ně podíváme blíže, je třeba říci, že některé odpovědi nebyly mezi metody postupu započítány, poněvadž je nelze označit za zdůvodnění v pravém smyslu: např. „nedokážu ho uvést do žádného pádu“, „nevím“, „tipla jsem si“, „celé je to divné“. Své odpovědi pochopitelně respondenti formulovali velmi rozmanitě, stanovení sedmi metod je výsledkem naší abstrakce: např. uvedl-li respondent u adjektiva *hnědého* zdůvodnění „podle podstatného jména“ nebo „váže se ke slovu *koně*“, klasifikovali jsme jeho zdůvodnění jako zdůvodnění kongruencí (terminologicky náležitá vyjádření typu „shoduje se s řídícím jménem *koně*“ se arcí neobjevila). Zjistili jsme, že většina respondentů (75 %) určuje pád podle pádové otázky, zhruba polovina uvedla jako zdůvodnění slovnědruhovou příslušnost slova. Čtvrtina studentů vyvozuje pád z větněčenské funkce jména, o něco menší zastoupení mělo určování podle kongruence. Až na pátém místě stojí v řadě používaných postupů určování pádu podle koncovky, pět respondentů pak vycházel ze sémantiky. Substituční metodu použili dva studenti.

Podíváme-li se na dotazníky jednotlivých respondentů, zjistíme, že bezmála třetina z nich určuje pád vždy pouze tak, že si položí pádovou otázku. Většina uvedla u různých vět různé metody, zpravidla se u nich střídaly tři nejčastější metody uvedené v předchozím odstavci; nejdiferencovanější postup použili dva studenti PedF UK, kteří kombinovali zdůvodnění pomocí slovního druhu, pádové otázky, větného členu, kongruence a koncovky.

Statistické zpracování používaných metod určování pádu ovšem nic nevypovídá o jejich vhodnosti, spolehlivosti ani o správnosti jejich uplatňování. Jednak studenti používali tu kterou metodu i v případech, že by se bývala lépe hodila jiná (např. u příslovce *domů* určen genitiv s odůvodněním „po nahrazení jiným slovem odpovídá pádové otázce“), jednak velmi často argumentovali neplatné (např. slovnědruhová příslušnost výrazu k zájmenům nebo číslovkám byla často uváděna jako zdůvodnění pro určení, že výraz pád nevyjadřuje). Metoda určování pádu pomocí pádové otázky byla zpravidla aplikována tak, že zdůvodnění obsahovalo jen tvar jednoho nebo obou interogativ (např. „kým?“), v pravém smyslu tedy nešlo o otázku. Týká se to i těch pádů, v nichž má jedno nebo druhé tázací zájmeno homomorfní tvar (např. namísto správného genitivu byl určen akuzativ se zdůvodněním „koho?“). Nedostatečný je větný kontext i v případě určování nominativu ve větě *Měsíc zakryl veliký mrak* se zdůvodněním „kdo, co zakryl?“.

Rádi bychom zde shrnuli a ocitovali některá nesprávná zdůvodnění týkající se jednotlivých typů určovaných slov. Nečetná určení pádu u příslovci byla zpravidla vyvolána aplikací metody pádové otázky bez zřetele k slovnímu druhu: *tudy* – I – „kým?“. Ve větě *Mimo lířinu už nikoho nečekáme* byla metoda pádové otázky využita chybně např. v následujících případech: G – „mimo koho, čeho?“; G – „nečekáme na koho?“; A – „koho, co už nečekáme?“. Z posledního příkladu, v němž je vazba předložky *mimo* jen náhodou stejná jako rekce slovesa čekat, je vidět, že správného určení pádu mohlo být dosaženo neplatným postupem, tzn. že podíly správných odpovědí, uvedené výše v přehledu, nelze ztotožňovat s podíly studentů, kteří si s úlohou poradili uspokojivě.

Homomorfni substantivní tvary, pro něž je ideální metodou substituce, byly určovány podle pádové otázky, podle koncovky nebo podle větněčlenské platnosti anebo byly (v některých případech navzdory tomu, že byly rozvity přívlastkem) ve větách využity metody, které vedly k určením jiného pádu (např. *čtvrt* – G – „v koho mylně pokládány za příslovce, což vedlo k určením jako ve čtvrt – G – „v koho“; *ve čtvrt* – N – „v co?“; *ve čtvrt* – N – „základní tvar slova“; *ve čtvrt* – čeho?“; *ve čtvrt* – N – „v co?“; *ve čtvrt* – N – „základní tvar slova“; *ve čtvrt* – 0 – „vrátím se kdy?“; *ve čtvrt* – 0 – „příslovce“; oči – 0 – „nelze určit, zda 1., nebo 4. pád“; *dva metry* – 0 – „otázka kolik?“; *loňské léto* – N – „tvar 1. pádu“; *loňské léto* – 0 – „určení času – neohybné (sic!)“; *loňské léto* – N – „kdo, co nepršelo“; *loňské léto* – 0 – „vyjadřuje příslovce“).

Jak už bylo naznačeno výše, u adjektiv, zájmen a číslovek respondenti houfně uváděli, že slovo kategorie pádu nevyjadřuje, se zdůvodněními typu „není to podstatné jméno“, „u přídavných jmen pád neurčujeme“, „přívlastek – neurčujeme pád“ nebo „zájmeno neurč.“. Takových tvrzení se v dotaznících vyskytlo totik, že podle našeho názoru neexistuje jiné vysvětlení, než že se dotyční studenti ve své dosavadní výuce češtiny budou s informací o vyjadřování jmenných morfologických kategorií u těchto slovních druhů nikdy nesetkali (ač jde o učivo 4. třídy ZŠ), nebo že jim bylo dokonce přímo řečeno, že jde pouze o kategorie substantiv.

Vedle přesvědčení, že jmenné kategorie vyjadřují pouze substantiva, byli respondenti k odpovědi 0 vedeni i neschopností aplikovat metodu pádové otázky. Tak např. ve větě se spojením *několik bezva kamarádek* uváděli: „jakých kamarádek, není pád“ či „nelze se zeptat pádovou otázkou, je to přídavné jméno“; u syntagmatu *hnědého koně* „jakého koně není pádová otázka“; u zájmenné číslovky *kolik* „ptám se na číslo“; u zájmena či „nedokážu ho uvést do žádného pádu“ apod. Absenci pádu u zájmenného tvaru *koho* (*koho je ti líto*) respondenti odůvodňovali např. „nesklonné – zájmeno“ (přítom zaprvé nesklonných zájmen je velmi málo a toto k nim nepatří a zadruhé nesklonná zájmena kategorie pádu ve skutečnosti vyjadřují) nebo „nemohu se zeptat“ (tímto zájmenem skutečně nelze přirozeně zodpovědět doplňovací otásku, respondent ovšem netuší, že stačí, aby zájmeno samo v doplňovací otázce stálo), a jeden respondent dal dokonce přednost nesprávně zafixované poučce před náležitým vyskloňováním slova: „kdo, bez koho, ale u zájmen neurčujeme pád“. U zkráceného adjektiva *bezva* přispěla k četnému určování absence pádu jeho absolutní homomorfie. Srov. zdůvodnění „neohebné“, „neskloňuje se (zkrácené)“ nebo „tvar stejný pro všechny pády“. Zpětně litujeme toho, že jsme do výzkumu nezařadili určování pádu u žádného tzv. nesklonného substantiva, avšak (viz níže) číslo a rod takových substantiv studenti určovali poměrně spolehlivě, takže tzv. nesklonnost jím s neohebností, zdá se, nesplývá všeobecně.

Co se týče respondentů, kteří uvedli nesprávnou pozitivní hodnotu u zájmen, ti buď byli ve svém úsudku svedeni alternativní formou vyjádření též funkce (čí – G – „koho, čeho?“), nebo své určení založili na mylné syntaktické analýze (*Nehas, co* tě nepáli – A – „nehas koho, co“; řekni mi, *koho je ti líto* – A – „co mi řekni, 1. nebo 4. pád, 1. neodpovídá“). Opakováně se u slov nepatřících mezi substantiva vyskytla nesmyslná aplikace otázkové metody – nejčastěji zahrnovala ignorování tvaru druhého interogativa, např. *mám ve třídě několik bezva kamarádek* – A – „koho, co? kamarádek“; *trenér si prohlížel hnědého koně* – G – „trenér si prohlížel koho, čeho?“; *kolik je ti let* – A – „je mi koho, co“. U adjektiva *bezva* jsme

tivního tvaru *nohy* (*postavit se na nohy*) a u absolutně homomorfního substanciáta *guru*.

Nejhůř dopadla identifikace čísla u totalizátoru *všechno*: na obou fakultách u něho v předložkové frázi se vším identifikovalo singulár méně než 25 % studentů. Převažovaly tu odpovědi 0 a menšina respondentů určila plurál. Výsledek pod 25 % se na FF UK v žádném dalším případě neobjevil, zato ve větším vzorku studentů PedF UK byl dosažen ještě několikrát, a to u pomnožných substantiv *dveře* a *houses*, u číslovek *jedny* a *první* a u absolutně homomorfniho attributivního posesiva *jejich*. U pluralií tantum studenti většinou určovali singulár, u číslovek se domnívali, že výraz morfologickou kategorii čísla nevyjadřuje, u zájmena *jejich* byl pak počet těchto dvou typů chybných odpovědí prakticky shodný. Těsně nad 25 % skončil podíl správných odpovědí u zájmena *vy* při vykání, nejčastější odpověď tu bylo určení singuláru.

3.2

Na rozdíl od strukturační kategorie pádu se respondenti při určování čísla, což je kategorie v zásadě odrazová (k povaze jmenných kategorií viz např. Čechová a kol., 2011, s. 156), často řídili sémantikou – význam (u substantiv šlo o počet entit tvořících denotát, u zájmen zpravidla o počet entit, k nimž zájmeno tak či onak referuje) použilo aspoň jednou jako kritérium určování čísla okolo 75 % respondentů. U většiny respondentů se vyskytovalo i určování čísla pomocí kongruence (sem započítáváme i spojování substantiv s tvary zájmena *ten*), slovnědruhového zařazení (typicky při zdůvodňování absence čísla) a pomocí pojmu „pomnožný“, „hromadný“ a „látkový“. Zhruba čtvrtina respondentů řešila úlohu alespoň v jednom případě tak, že si slovo (částečně) vyskloňovala, a jen sedm studentů identifikovalo hodnotu čísla podle použité koncovky (nebo poukázáním na skloňovací vzor). Okrajově se vyskytly i jiné metody: odvolání se na cizí původ slova, určování podle větného člena, podle ne/počitatelnosti, podle pádové otázky a substituci.

Tak jako v případě pádu používali jednotliví respondenti napříč úlohami týkajícími se čísla různé metody v rozmanitých kombinacích, maximem bylo u jednoho z nich šest způsobů (slovnedruhová příslušnost, kongruence, význam, koncovka, substituce a příslušnost slova k množině pomnožných nebo hromadných jmen). Nejobvykleji byly v úlohách různě kombinovány čtyři nejčetněji zastoupené metody. Dva respondenti se ve všech případech spolehl pouze na kongruenci a pět pouze na význam – o těchto pěti tedy lze říci slovy M. Čechové (2017, s. 264), že jím „splývají kategorie gramatické s kategoriemi mimojazykovými“.

Opět nezbývá než konstatovat, že jen někteří respondenti svá kriteria apli-

kovali dobře. Např. výrazy „pomnožné“ a „hromadné“ byly užívány oba u jmen příslušejících k oběma daným skupinám a oba fungovaly jako argument pro určení singuláru i plurálu. U substantiva *guru* byla absence čísla vyvozována ze skutečnosti, že slovo nerozlišuje číslo tvarově. Bez zajímavosti snad není skutečnost, že obvyklá kongruenční metoda, vedoucí zde ke správnému výsledku, odhalila u řady studentů neznalost rodového zařazení daného výrazu („to *guru*“). Poukaz k významu (v daném případě ke koreferenci se jménem Kamil), což je opět metoda, která zde přinášela ovoce, nebyl nikdy formulován náležitě, byť i laickými slovy (ve smyslu „slovo *guru* označuje téhož jedince jako slovo Kamil, které je v čísle jednotném“ apod.), nýbrž zkratkovitě (např. „Kamil je jeden“). Ve spojení *chovem drůbeže* byl identifikován plurál jak na základě významu („kuřat je víc“) či nesprávného osvojení termínu jméno pomnožné (pouhým slovem „pomnožné“ bylo zdůvodňováno nejen určení plurálu či singuláru, nýbrž i absenze čísla, nemluvě o pokládání výrazu „pomnožné“ za hodnotu kategorie čísla), tak i při zohlednění koncovky („koncovka: č. j. = drůbež“) a při určování podle kongruence („té drůbeže“). Poslední uvedený jev se hned ve dvou dotaznících vyskytl u spojení *u prvních dveří*: singulár tu byl vyvozen na základě pomůcky „u těch prvních dveří“. Domněnku o nepřítomnosti čísla u tohoto jména jeden respondent odůvodnil slovy „látkové, nelze určit ani podle slova první, které je také látkové“. U jména *nohy* provedl chybné určení singuláru jediný respondent, a to s odůvodněním „nohy má každý jen jedny“, což ukazuje na to, že u jmen označujících předměty vyskytující se v párech může být pro někoho počet páru kognitivně významnější než počet předmětu samých (návrh na restrukturalizaci vědeckého popisu kategorie čísla v tomto smyslu podaly Panenvová – Ševčíková, 2011); podobná úvaha je zřetelná i z vyjádření, jímž bylo zdůvodněno určení absence čísla ve spojení *první lyže*: „lyže nemají jednotný/množný tvar“.

Zaměříme-li se na výrazy, u nichž je číslo dáno kongruencí s řídícím substantivem, narazíme u mnoha respondentů na naprostou bezradnost. Nejlépe to lze ilustrovat poměry u výrazu *telecí* (*telecí filé na rajčatech mi chutnalo*) – srov. např. následující zdůvodnění: 0 – „podle slova filé, u kterého nelze určit číslo“; 0 – „u přídavných jmen nelze určit“; pl. – „více filé na více rajčatech“; látkové – „filé bylo z telete“; pomnožné – „není jedno telecí“; a příklad náhodného dosažení správné odpovědi: sg. – „filé bude z jednoho kusu“. U posesív vedlo k chybnému určení sledování toho, komu se přivlastňuje, namísto toho, co se přivlastňuje (*moje poznámky* – sg. – „já sama“; *jejich názor* – pl. – „existuje sg. jeho, její“), nepřihlížení k řídícímu substantivu (*moje poznámky* – 0 – „může být jednotné i množné“) a ovšem i přesvědčení, že kategorii čísla vyjadřují jen substantiva: *jejich* – 0 – „není to podstatné jméno“. Sémantická metoda vedla k chybným urče-

ním i v následujících případech: *se vším* – pl. – „vše = více věcí“; *mnohonásobně* – pl. – „větší počet“; ke správnému výsledku vedlo absurdní zdůvodnění v tomto případě: *jedny narozeniny* – pl. – „vícero jedných narozenin“.

4 Jmenný rod

4.1

Morfologická kategorie jmenného rodu je specifická v tom, že lingvistická teorie pracuje se dvěma jejími možnými strukturacemi: podle jedné má rod čtyři hodnoty (maskulinum animatum, maskulinum inanimatum, femininum, neutrum), podle druhé jen tří a na maskulinum se váže další kategorie – životnost. Ve školní praxi se uplatňuje druhé jmenované pojetí. Podíly správných odpovědí proto v této části výzkumu počítáme dvěma způsoby: první číslo vyjadřuje podíl správných odpovědí, pokud v rámci určování rodu vyžadujeme i rozlišení maskulin životních a neživotních, kdežto číslo v závorkách vyjadřuje podíl správných odpovědí, spokojíme-li se s určením „maskulinum“. Respondentů bylo v této části 59 + 20; celkový podíl správných odpovědí byl na PedF UK 0,32 (0,52) a na FF UK 0,36 (0,52). V několika málo případech respondenti volili i odpovědi mimo obor hodnot kategorie rodu: šlo (vesměs u adjektiv) o termíny z oblasti dekлинаčních typů („měkký“, vzorová slova „otcův“ a „mladý“) a u pomnožných substantiv o výraz „pomnožný“.

Karlův táta mě naštěstí včas zavezl na vlak.

PedF:	13 MA, 32 M, 1 F, 1 otcův, 10 0, 2 ×	0,22 (0,76)
FF:	6 MA, 11 M, 1 MA/MI, 1 otcův, 1 0	0,30 (0,85)

Dni mi na táboře ubíhají hrozně rychle.

PedF:	9 MI, 38 M, 7 MA, 3 F, 1 0, 1 ×	0,15 (0,80)
FF:	3 MI, 10 M, 7 MA	0,15 (0,65)

Místo prezidentské standarty vlály nad Pražským hradem červené trenýrky.

PedF:	19 F, 4 M, 1 MI, 1 I, 3 N, 1 sg., 1 pomn., 21 0, 8 × 0,32	
FF:	4 F, 4 M, 1 N, 7 0, 4 ×	0,20

Tatínek rozhrábl popel a vydal první bramboru.

PedF:	13 MI, 40 M, 1 I, 1 popel, 1 0, 4 ×	0,22 (0,90)
FF:	8 MI, 11 M, 1 MA	0,40 (0,95)

Nechovějte se tam zvlčile, kluci!

PedF:	54 0, 1 mladý, 4 ×	0,92
FF:	19 0, 1 M	0,95

„Ale já už jsem fit,“ namítla Tereza.

PedF:	2 F, 2 N, 43 0, 12 ×	0,03
FF:	1 F, 1 N, 18 0	0,05

Děti běhají po louce s papírovými draky.

PedF:	7 MA, 43 M, 7 MI, 1 I, 1 0	0,12 (0,85)
FF:	7 MA, 9 M, 4 MI	0,35 (0,80)

Koho se tam chcete zeptat?

PedF:	0 MA, 2 M, 1 N, 47 0, 9 ×	0,00 (0,03)
FF:	0 MA, 18 0, 2 ×	0,00 (0,00)

Před vchodem seděl pes s očima jako čajové šálky.

PedF:	10 F, 35 N, 1 M, 1 I, 6 0, 6 ×	0,17
FF:	4 F, 11 N, 4 0, 1 ×	0,20

Už jsem to přepsala osmkrát!

PedF:	52 0, 7 ×	0,88
FF:	19 0, 1 ×	0,95

Vždyť jsem to udělal na její pokyn!

PedF:	3 MI, 6 M, 23 F, 23 0, 3 ×	0,05 (0,15)
FF:	1 MI, 2 M, 12 F, 5 0	0,05 (0,15)

Teta koupila kočičí granule.

PedF:	30 F, 1 N, 23 0, 5 ×	0,51
FF:	9 F, 1 N, 1 měkký, 9 0	0,45

„Vezu dopis pro knížete,“ zvolal jezdec.

PedF:	12 MA, 29 M, 1 A, 14 N, 1 0, 2 ×	0,20 (0,69)
FF:	5 MA, 7 M, 1 M/N, 7 N	0,25 (0,60)

Hodil si pytel na záda a vykročil do tmy.

PedF:	13 N, 20 F, 1 M, 1 I, 1 pomn., 13 0, 10 ×	0,22
FF:	9 N, 1 F, 6 0, 4 ×	0,45

Buchtičky se šodó úplně nesnáším!

PedF:	53 N, 1 I, 4 0, 1 ×	0,90
FF:	17 N, 3 0	0,85

Marcel si vezl k moři čtvvery plavky.

PedF:	8 F, 1 N, 1 I, 45 0, 4 ×	0,14
FF:	3 F, 1 N, 14 0, 2 ×	0,15

Také v této části výzkumu dosáhli respondenti nejlepších výsledků u neohbnných slov: jak u příslunce *zvlčile*, tak u násobné číslovky *osmkrát* jich uvedlo absenci rodu více než 85 %. Stejně dobře dopadlo i absolutně homomorfní substantivum *šodó*, a spokojíme-li se s určením „maskulinum“, více než 75 %

správných odpovědí můžeme shledat i u substantiv *popel* a *drak* (ve spojení s *papírovými draky*) a u posesivního adjektiva užitého tak, že substance, jíž se přivlastňuje, a substance přivlastňovaná jsou pojmenovány jmény téhož rodu (*Karlův tátá*).

Do této části výzkumu spadá jediná úloha v celém dotazníku, s níž si neporadil ani jedený student (a uznáme-li jako správnou odpověď „maskulinum“, poradili si s ní dva studenti, což je i tak nejhorší dosažený výsledek). Jde o jmenný rod tázacího zájmensa *kdo* (ve tvaru *koho*), jež naprostá většina studentů považuje za bezrodé (popř. dokonce neohebné). I další úlohy s velmi nízkým podílem správných odpovědí požadovaly po studentech určení rodu u jiných jmen než podstatných: na rozdíl od zájmensa *kdo* (*koho*) šlo o slova, u nichž je rod dán kongruencí (*jsem fit, čtvery plavky, na její pokyn*) – u prvních dvou převládala odpověď 0, u třetího odpověď „femininum“. Méně než 25 % správných odpovědí na obou fakultách se objevilo rovněž u substantiva s jiným rodem v plurálových tvarech než v singulárových (*očima*) a značné potíže činila studentům i pomnožná substantiva (na FF UK *trenýrky*, na PedF UK *záda*). Srovnání dvou způsobů výpočtu podílu správných odpovědí u substantiv-maskulin ukazuje zcela zřetelně, že většina respondentů rozdíl v životnosti ignorovala.

4.2

Dvěma nejčastějšími způsoby určování jmenného rodu jsou u začínajících studentů bohemistiky poukaz k slovnímu druhu (o některých slovních druzích jsou studenti přesvědčeni, že rod nevyjadřují, právem, o jiných mylně) a pomůcka v podobě zájmensa *ten/ta/to* (založená na neurčitém povědomí o kongruenci těchto tvarů atributivního zájmensa se základním tvarom substantiva) – obě tyto metody se objevily zhruba v polovině dotazníků. U slov závislých na substantivu určují respondenti rod podle rodu tohoto substantiva – tuto metodu použilo okolo 30 % respondentů. Stejně množství se alespoň jednou uchýlilo k určení rodu podle vzoru; tento způsob se naopak uplatňuje u substantiv. Čtvrtina respondentů určovala rod podle významu, stejný počet jako zdůvodnění použil termín „pomnožné“. Deset respondentů aspoň jednou vysvětlilo své určení poukazem k tomu, že dané slovo je cizího původu, a devět si slovo vyskloňovalo. Čtyři studenti rozeznávají maskulina animata a inanima podle toho, zda má slovo v akuzativu stejný tvar jako v nominativu, a tři studenti uvedli, že si určení nemusejí zdůvodňovat, protože tuto problematiku „umějí“. U naprosté většiny respondentů se v dotaznících objevovala kombinace různých postupů. Řada respondentů uváděla, že je k výběru možnosti 0 vede bezradnost („nevím, jak určit“).

U pomnožných substantiv *trenýrky* a *záda* se opakováně objevovala absence singulárových tvarů jako argument pro absenci rodu (např. „jen mn. č.“; „ty – nemá rod“; „ten, ta ani to, ale ty“). U substantivního tvaru *očima* bylo určováno neutrum nejen podle singulárových tvarů, nýbrž i podle domnělého vzoru („podle vzoru moře“), ostatně i jednu správnou odpověď doprovázelo nečekané zdůvodnění „oči bez očí × písni bez písniček“. U slova *kníže*, které rovněž vyjadřuje jiný rod v singuláru a jiný v plurále, bylo (ve spojení pro *kníže-te*) byl užit tvar singulárový, tedy MA, který vedle akuzativu funguje i v genitivu) podle vzoru určováno nejen neutrum, ale kupodivu i maskulinum animatum („vzor muž“; „kníže, bez kníže – soudce, bez soudce“). Neschopnost adekvátně použít kritérium příslušnosti k deklinačnímu typu dokládá i určování rodu slova *popel* podle genitivu: respondent považuje koncovku *-a* chybně za signál životnosti. Formálně anomální, ale běžně užívaný tvar nom. pl. *dni* byl určován jako MA např. se zdůvodněním „vzor muž“, „dni a dnové vždy m. živ.“ nebo „dnové jsou neživotné“ (nenazrál náhodou čas k tomu, opustit matení žáků mrtvým tvarem *dновé?*), ale také jako Ž („ty dni – ty ženy?“). Ve spojení s *papírovými draky* se respondenti zhusta nechávali ovlivnit významem a určovali MI podle toho, že draci „jsou z papíru“, „jsou uměle vytvořené, neživé“ atd.

Podobně jako jsme to v oddíle zaměřeném na kategorii čísla popsali u possesivních zájmen, projevila se i při určování rodu u posesivního adjektiva tendence řídit se (namísto přivlastňované věci) podle substantiva označujícího vlastníka (*Karlův tátá* – M – „ten Karel“), popř. podle pouhé domněnky o vlastníkovi, jíž nebylo lze pomocí zadáné věty potvrdit („Karel je muž a žije“). Neplatně bylo v tomto případě užíváno i kritérium vzoru: „otcův – vzor příd. jm. mužského“; „vzor pánu“. Poněvadž se však v uvedeném spojení obě substantiva v rodu nelišila, nevedl zde chybný postup k chybnému výsledku. Tendence určovat rod adjektiva nikoli podle substantiva rozvíjeného, nýbrž podle substantiva základového (resp. podle jím označované substance) se projevila i u druhově přivlastňovacího adjektiva *kočičí*, srov. zdůvodnění F „ta kočka“ či „kočka – vzor žena“ a zdůvodnění absence rodu „může se týkat kocoura a kočky“. K absenci rodu arci respondenti dospívali i jinými úvahami, srov. zdůvodnění „jarní“ nebo „rod určujeme pouze u přivlastňovacích adjektiv“.

Na nepřítomnost jmenného rodu u atributivně užité souborové číslovky *čtvery* (*čtvery plavky*) respondenti usuzovali na základě slovnědruhové příslušnosti (0 – „číslovka“) i tvarové nejednoznačnosti („čtvery kozačky ž. × čtvery chrániče m.“). K určení správné hodnoty – feminina – vedla některé z nich neplatně koncovka („jako ženy“) či substituce („ta čtveřice“). Absenci rodu u zájmenného tvaru *koho* respondenti nevyvozovali výhradně z přesvědčení o jeho

bezrodosti, nýbrž i z významu („není určeno, zda jde o muže, nebo o ženu“) a z domnělých formálních vlastností („neohebné“).

5 Závěr

Na tomto místě by sice bylo možné navzájem porovnat výsledky dosažené u jednotlivých kategorií, avšak zaprvé zjistit, která kategorie je pro studenty nejobtížnější, nebylo naším cílem a zadruhé nemáme v úmyslu tvrdit, že baterie vět použitých ve všech třech částech testu byly nakalibrovány na zcela srovnatelnou úroveň. Stejně tak nepovažujeme za směrodatné rozdíly mezi výsledky, jichž dosáhli studenti jedné a druhé fakulty – už proto ne, že četnost obou vzorků se výrazně lišila. Ostatně v případě kategorií i v případě fakult jde o rozdíly spíše nevelké.

Jako závažnější se nám jeví, že při určování kterékoli jmenné morfologické kategorie existují typy slov, se kterými mají studenti obzvlášť velké potíže. Nápadný je hlavně nepoměr v úspěšnosti určování kategorií u substantiv a u ostatních jmen: u všech kategorií platí, že úspěšnost pod 25 % se týká spíš adjektiv, zájmén a číslovek než substantiv. Zčásti se na tom podílí obecné přesvědčení řady studentů, že jmenné morfologické kategorie „se určují“ jen u podstatných jmen. Specifickým projevem tohoto stěží opodstatnitelného, ale statisticky nápadného odlišování substantiv od ostatních jmen je vysoký rozptyl úspěšnosti při určování kategorií u slov s absolutní homomorfí: zatímco u substantiv *guru* (číslo) a *šodó* (rod) bylo správných více než 85 % určení, u adjektiv *bezva* (pád) a *fit* (rod) a na PedF UK i u zájmema *jejich* (číslo) to bylo méně než 25 %.

Výzkum potvrdil některé naše (a jistě nejen naše) konkrétnější pedagogické zkušenosti s obtížností určování té kategorie u různých typů slov; můžeme tu jmenovat např. určování rodu u slov s jiným rodem v singulárových a v plurálových tvarech, určování pádu u substantiv vyjadřujících umísťení v čase, preferenci vlastníka před přivlastňovaným při určování čísla a rodu posesív nebo interferenci denotační sémantiky při určování čísla u pluralií i singularií tantum. Ve vzorku 80 začínajících bohemistů se objevily prakticky všechny typy chybných určení, které zjistila Čechová (2017) u žáků základních a středních škol.

Na celku vyplňených dotazníků je nápadné, že jen naprosto výjimečně respondent u jednoho určení uvedl více než jedno zdůvodnění. Svědčí to o skutečnosti, kterou jsme u začínajících studentů bohemistiky považovali za alar-

mující už před lety: „... téměř vždy jdou k cíli jen jedinou cestou a neumějí svůj úsudek ověřit: nevědí, že je to užitečné, a nevědí, jak na to. Není přitom toto jeden z nejcennějších návyků, které by si měl člověk ze školy odnést.“ (Adam – Bozděchová – Dittmann – Lehečková, 2010, s. 14) Z uvedených ukázek pak vyšvítá, že mnozí respondenti vyvozují ze správných premis zcela chybné závěry. Nízké zastoupení metody „vyskloněování“ i metody určování podle koncovky svědčí o neschopnosti pracovat s představou tvarové soustavy daného výrazu a o nedostatečném osvojení poznatků o deklinacích typech. Nepropojování poznatků je obzvlášť jasné patrné z toho, že se studenti zhusta domnívají, že zájmeno jmenné kategorie nevyjadřuje, a přitom sami používají jako pomůcku při určování rodu i čísla tvary zájmeno *ten* a při určování pádu tvary zájmen *kdo* a *co*. Za pozornost stojí i skutečnost, že podstatná část respondentů svá určení žádným, ani chybým způsobem nezdůvodňovala: zdá se, že tito studenti nejsou schopni reflexe, popř. nejsou ochotni vynaložit na ni úsilí.

Výsledky našeho výzkumu ukazují, že analytické schopnosti začínajících studentů bohemistiky, takto absolventů státních maturit s nadprůměrným zájmem o český jazyk, jsou v oblasti určování vyjadřovaných hodnot morfologických kategorií jmen neuspokojivé. Je nabíledni, že to není z větší části chyba studentů samých, nýbrž jejich dosavadní školní výuky. Nechceme na tomto místě řešit otázku, zda je i nadále žádoucí, aby bylo toto učivo součástí kurikula předmětu český jazyk – ostatně nebude-li, studijní plány univerzitních bohemistických oborů se podle toho zařídí – nebo jaké je jeho místo v soustavě klíčových kompetencí maturanta. Z našich výsledků však zřetelně plyne, že ho škola žáky učí, avšak že tak činí neefektivně – že poskytuje žákům polovičaté informace bez vzájemného propojení a že jim nedokáže vštípit smysluplný algoritmus, podle něhož by měli při určování morfologických kategorií jmen postupovat. Takový algoritmus je přitom, pokud jde o substantiva, k dispozici (srov. Čechová, 1976, s. 133–136). Vlastní návrh postupu při určování morfologických kategorií jmen, od algoritmu Čechové jen mírně odlišný a zahrnující všechny jmenné slovní druhy, se pokusíme zájemcům nabídnout na jiném místě (Adam, v tisku).

Literatura

- ADAM, R. (v tisku): Postup při morfologickém rozboru jmenných tvarů. *Český jazyk a literatura*.
- ADAM, R. – BOZDĚCHOVÁ, I. – DITTMANN, R. – LEHEČKOVÁ, E. (2010): Co neumějí studenti bohemistiky. *Český jazyk a literatura*, ročník 61, č. 1, s. 8–14.

- ČECHOVÁ, M. (1976): *Mluvnické kategorie podstatných jmen ve vyučování českému jazyku*. Praha: SPN.
- ČECHOVÁ, M. (2017): Historická nadčasovost výukových problémů. In Z výzkumu chápání mluvnických kategorií substantiv učiteli a žáky. In ČECHOVÁ, M. *Život s češtinou*. Praha: Academia, s. 263–291.
- ČECHOVÁ, M., a kol. (2011): Čeština – řeč a jazyk. Praha: SPN.
- PANEVOVÁ, J. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2011): Jak se počítají substantiva v češtině: poznámky ke kategorii čísla. *Slovo a slovesnost*, ročník 72, s. 163–176.

Článek vznikl v rámci řešení projektu *Progres Q17 – Příprava učitele a učitelská profese v kontextu vědy a výzkumu*. Autor děkuje respondentům za spolupráci.

SLOVENSKÉ ŠKOLY A VYUČOVANIE SLOVENSKÉHO JAZYKA V RUMUNSKU

Slovak Schools and Teching the Slovak Language in Romania

Marka Bíres

Abstrakt: Tak ako pred dvesto rokmi, aj dnes môžeme povedať, že v Rumunsku žijú Slováci. Žijú tu v slovenských komunitách, ktoré tu pretrvávajú od príchodu predkov až po súčasnosť. Zachovali si tradície, kultúru, identitu, jazyk a náboženstvo, toto všetko ich spája a navzájom udržuje. Od príchodu si so sebou priniesli chut' pracovať, vieru v Boha a snahu aj nadalej vzdelávať svoje deti v materinskom jazyku.

Kľúčové slová: slovenské školy, menšina, Rumunsko, kritické myslenie, vzdelávanie, materinský jazyk, jazykové schopnosti.

Abstract: Just like two hundred years ago, even today, we can proudly say that Slovaks live in Romania. They live here in the Slovak communities, which persist here from the arrival to the present. They have preserved their traditions, culture, identity, language and religion, all of which they connect and maintain each other. Since arriving, they have had the desire to work, the faith in God, and the desire to continue to learn in Slovak.

Key words: Slovakian school, minority, Romania, critical thinking, education, mother tongue, Language skills.

1 Úvod

Vzťah k vzdelávaciemu procesu sa v priebehu histórie menil súčasne s vývinom ľudskej spoločnosti. Možnosti získavania vzdelania pre slovenský národ bol zložitý tak, ako bol zložitý aj celý jeho historický vývoj. Ved' po celé stáročia, až